

Перебування Т.Г. Шевченка у Запорозькому краї

Висвітлюється одна із сторінок біографії Т.Г. Шевченка під час першої подорожі Україною 1843 р. Наводяться фольклорний та краєзнавчий матеріал, пов'язаний з відвіданням Шевченка о. Хортиця, м. Олександрівськ, дніпрових порогів. Показаний зв'язок поета з запорозьким краєм. На прикладах поетичних творів Кобзаря ілюструється його ставлення до о. Хортиця як осередку козацької вольниці.

Ключові слова: подорож, козацька історія, о. Хортиця, Запорозька Січ, тема, творча спадщина, перекази, краєзнавці, пам'ять.

2013 року минуло 170 років відтоді, як 29-річний Тарас Шевченко, подорожуючи по Україні, відвідав Олександрівськ, побував на Хортиці, їздив у с. Покровське, де була остання Запорозька Січ. Подорож ця відбулася влітку 1843 року, коли здійснилася мрія Т. Шевченка про поїздку на Україну.

Шевченко глибоко цікавився історією України, про що свідчить його знайомство з працями Д. Бантиш-Каменського, М. Маркевича, І. Срезневського, літописами Величка, Самовидця, Граб'янки, спогадами очевидців, фольклорними творами. Йому належить особлива роль у трактуванні козацької історії, яку він сприймав як «славу України». А осередком козацької вольниці він вважав саме легендарну Хортицю, що в його уяві ототожнювалась з Запорозькою Січчю. Таке ототожнення притаманне свідомості багатьох і Шевченкових, і наших сучасників. Можливо, у цьому «винен» Микола Гоголь, який на сторінках свого геніального твору саме на Хортиці розмістив Січ, куди привів Тарас Бульба своїх синів. У ньому Микола Васильович не тільки уперше у художній літературі згадує о. Хортицю, а й чітко пов'язує його з запорозьким козацтвом. До речі, саме Шевченко зробив першу ілюстрацію до повісті Гоголя «Тарас Бульба» – сепію «Зустріч Тараса Бульби з синами», це було в 1842 р., перед першою поїздкою на Україну [14, с. 553].

Тема запорозького козацтва – провідна в його творчості. Спадщина Тараса Шевченка рясніє незліченними розсипами значущих для українців, і наших земляків зокрема, слів: «козак», «Січ», «запорозький», «Великий Луг», «Запорозжя». Острів Хортиця згадується у

чотирьох поетичних творах Т.Г. Шевченка: поемах «Гайдамаки» (1841р., Санкт-Петербург): «Кобзар вишварив, а козаки – Аж Хортиця гнеться – Метелиці та гопака разом оддирають» [12, с. 74] (колеритний образ Хортиці розкрито на тлі важливих історичних подій – Коліївщини), двічі у «Гамалії» (1842, Санкт-Петербург): «Чи спиши, чи чуєши, брате Луже? Хортице! сестро?» «Загула Хортиця з Лугом: «Чую! Чую» [12, с. 190] (Хортицю поет змальовує на фоні грізної стихії Ненаситецького порога), віршах «Іржавець» (1847 р., Орська кріпость): «Не втікали б із Хортиці Славні небожата [12, с.398] (відображаються події в Україні 1709 р.), «Не хочу я женитись» (1848 р., Кос-Арал): «З славним батьком запорозьким Та з Великим Лугом. На Хортиці у матері буду добре жити. У оксамиті ходити, Меда – вина пити» [12, с. 490] (шевченківська тема козацької слави набуває ліричного звучання). Якщо перша і друга згадки про о. Хортиця з'являються у Петербурзі, до першої подорожі Шевченка в Україну 1843 року, то третя й четверта – на засланні. Разом вони охоплюють близько семи з половиною років творчого життя Т.Г. Шевченка. Всі ці твори об'єднує тема запорозького козацтва. Сама ж Хортиця зображується ідеальним топосом, де життя вільне від будь-яких суспільно-політичних і економічних утисків. П'ять поетичних рядків Кобзаря, в яких згадується Хортиця, виявились дуже ємкими: він був першим у художній літературі, хто не тільки неодноразово у своїй творчості звертався до острова, а й прозорливо побачив і підкреслив його суттєві ознаки [2, с. 168].

Дослідники відзначають, що статус острова Хортиця для Тараса Шевченка був доволі високий. Зокрема, Омелян Пріцак у праці «Тарас Шевченко – пророк» зауважує: «П'ять історичних місць в Україні особливо цікавили Шевченка...» і першою наводить о. Хортицю (поряд з Батурином, Межигірським Спасом, Суботів і Чигирином) [5]. То ж подорож на Запорожжя була вимріяною, вистражданою, викликана бажанням на власні очі побачити місця, де гула козацька слава. В планах поета була мандрівка до запорозького краю, який завжди жив у його серці, раз у раз озивався у віршах та поемах. «Кобзар розраховував побачити не тільки синхронні йому історичні реалії, – пише дослідник Завгородній, – скільки отримати духовну, енергетичну, емоційну підпитку від омріяного ідеалу, занурившись в його просторово-часовий континуум» [2, с.167].

... Спекотливе літо 1843 року. Шевченко – на Запорожжі! У «Літописі життя і творчості Т.Г. Шевченка» про це мовиться лаконічно: «1843 рік. Літо. Шевченко подорожує по Україні: побував на острові Хортиця, де колись була Запорозька Січ». Ґрунтовніше цей період у житті Великого Кобзаря дослідив Д. Косарик. У його хроніці «Життя і діяльність Т.Г. Шевченка» читаємо: «1843. Друга половина липня-серпень. Шевченко подорожує вниз по Дніпру: Київ – с. Андруші – Моціни – Черкаси – Чигирин – Мотрин – урочище Холодний Яр – Лебедин – с. Суботів – пороги на Дніпрі – острів Хортиці (слухав спогади рибалок про Запорозьку Січ, гнівно обурювався проти загарбників-колоністів) – Микитин Ріг (Нікополь) – с. Покровське. В цю подорож він малював «Чигирин з Суботівського шляху», «Богданова церква в Суботові», «Мотрин монастир», пам'ятки в с. Покровському та багато інших» [4]. Ось що пише про цей період відомий шевченкознавець Є. Кирилюк: «Десь у кінці липня або в серпні Шевченко їздив на Запорожжя... На Запорожжя він поїхав з Києва Дніпром. Територія Січі була заселена тоді німецькими колоністами... З Хортиці поет поїхав у с. Покровське, де у ХУІІІ ст. була так звана «Нова Січ». Тут він змалював церкву, збудовану запорожцями» [3]. Про те, що «у першій половині вересня 1843 року поет

об'їхав місця, пов'язані з історією Запорозької Січі – побував на о. Хортиця, в с. Покровському, відвідав Чигирин, Суботів» повідомляє «Шевченківський словник» (стаття «Подорож Т.Г. Шевченка на Україну» (автор шевченкознавець П. Жур) [15]. Спостерігається різнобій у визначенні дати перебування Т. Шевченка у запорозькому краї. Наймовірніше, що поет побував на Хортиці десь наприкінці серпня. 18 вересня він, як відомо, був уже в рідній Кирилівці.

Мандруючи вниз по Дніпру, 29-річний поет не вдавався до послуг поштових станцій та постійних дворів. Подорожуючи на плотах, «дубах», пішки, ночував у бідних селянських халупах. Тому й не залишилось якихось «документів» про перебування Шевченка саме на Запоріжжі. Але є народна пам'ять. Досі на Запорожжі побутують перекази про гостини Великого Кобзаря і в. Микольському, і на Дніпрових порогах, і в. Вознесенівка, і на Хортиці. Вже на початку минулого століття рибалка із с. Вовниги Влас Сербиченко любив оповідати, як прошкуючи до Микольського, зустрів Тараса, який ходив до Ненаситецького порога – «вклонитися Діду». У Микольському поет ночував і на прохання селян читав їм свої твори [6, с.22].

Професор ЗНУ В. Чабаненко у збірнику «Січова скарбниця» наводить фольклорний матеріал і про перебування Шевченка у нашому краї. Є там і легенда з промовистою назвою «Ось де слава наша почалася...» [16, с. 387-388] про те, як Шевченко йшов Дніпром через дніпрові пороги:

...Плив ото Шевченко Дніпром на плоту. От уже біля страшного-престрашного порога – Ненаситцем звався. Знімають лоцмани заяложені сорочки, одягають чисті: коли доведеться йти на той світ, то щоб чистими представитись...

Поглянув тоді Тарас на Дніпро. А він ревів, скакаючи через купи каміння, що стали йому на дорозі, ревів і розкидав білу-ребілу піну довкола...! Хитнуло пліт, мов трісочку маленьку, жбурнуло донизу, не зчулись, як пороги опинились позаду.

Пропливши ще трохи, аж поки сонце на півдуба піднялося, побачили Хортицю – так острів зветься. Тільки порівняли з островом –

метнувся Тарас на човна та й поплив з двома із нашого гуртка.

Розказували вже ті, що як зійшов він тоді на берег – упав на коліна і плакав від радості, цілуючи землю:

От де слава наша почалася! – а згодом похмурнів, устав на ноги й мовчки пішов ходив по острову, ні про що не питав, тільки ходив і суворо та пильно дивився на каміння, наче шукав слідів першої Січі...»

Переправившись біля Кічкаса через Дніпро на лівий його берег, Т. Шевченко підійшов до вітряків на околиці села Вознесенки – козацького села біля повітового Олександрівська (перехрестя сучасних вулиць Перемоги і Лермонтова біля сучасного палацу спорту «Юність»). У ті часи біля млинів збирався люд: хто намолоти хліба, хто почути новини, хто просто поспілкуватись. Тут мандрівного «ученого чоловіка» запримітив Прокоп Булат, садиба якого знаходилась за адресою с. Вознесенка, 4 квартал, вул. Перекопська, будинок № 3-а (сьогодні це навпроти супермаркету «Амстор», де будинки №№ 69, 67 та дитяча школа «Логос») і запросив до себе ночувати.

Тема перебування Т.Г. Шевченка на Запоріжжі розроблялася на основі спогадів Р. Булата, сина господаря, та його онука Д. Булата. Першими авторами, які займалися цим питанням, були письменник і журналіст А. Солонський [11] та старший співробітник Запорізького обласного архіву О. Горіна [1]. Козацький рід Булатів з'явився на Запоріжжі в часи, пов'язані із селянсько-козацьким повстанням під проводом Северина Наливайка [7, с. 487]. За спогадами старшого з Булатів, М. Булата, народженого 1755 р., учасники повстання, які якимось чином уникли розправи, переселилися на о. Хортицю і розселилися в козацькому селі Нескребівці (від імені козацького старшини Нескреби), коли в 1795 р. в селі було збудовано церкву Вознесення Христа, воно отримало назву Вознесенка. Побратими Наливайка 20 родин: Булати, Каптюхи, Назаренки, Тимченки, Кармазі, Чирви, Стівбури, Маковські, Гончаренки та ін. на дніпровських схилах застали козацькі хутори, які утримували Капустяки, Жуки, Кропивки [7, с. 478]. Ці відомості

родини Булатів передавала з покоління в покоління від М.Булата – батька П. Булата, який запросив Т.Г. Шевченка до себе на проживання.

Із розповіді Дмитра Никоновича Булата, яку записав запорізький краєзнавець Анатолій Сокур [9], стало відомо, що в родині Прокопа Булата, прадіда його, дійсно декілька днів жив Тарас Шевченко під час своєї подорожі 1843 р. на козацькі землі, зокрема, на Хортицю. Про це, казав дід Дмитро, точилося багато балачок, правдиві ж спомини про таку вікопомну подію передавалися із поколінь в покоління Булатами і таким чином дійшли до нас. Виявляється, що Шевченко із Кічкаської переправи не пішов, як того вимагали існуючі тоді приписи до подорожніх, до сільської управи, а зупинився на якийсь час у сім'ї Прокопа Булата на його запрошення. Із переказів видно, що Тарас із відомих причин утаємничував і свою особу, і свої гостини. Бабуся Дмитра Никоновича розповідала йому, що то був молодий, привабливий собою і приязний чоловік, розумний і грамотний, котрий часто малював і щось писав. Лише Романові Прокоповичу, сину господаря, зізнався, хто є насправді. Виявилось, що саме Роман, до речі, лише на два роки молодший од свого нового приятеля, возив Тараса на каюці навколо Хортиці, що гість полюблив ночувати під старою грушою у їхньому дворі (цю грушу ще донедавна можна було побачити на перехресті Набережної і бульвару Шевченка в м. Запоріжжі) і що родині Булатів було подаровано «Кобзаря». (Чимало жителів Вознесенки читали той «Кобзар»: і Семен та Федір Жуки, і Гапка Гаркуша, і інші їхні ровесники. На превеликий жаль книгу ту віднайти не вдалося).

Згодом з'явилося чимало переказів, і правдивих, і не зовсім. Однак, не нехтуючи жодним із них, Булати передовсім покладалися на пам'ять свого роду. У збірнику Чабаненка є і легенда під назвою «Шевченко на Хортиці»

«... Ось тут стояла хата мого прадіда Булата. А ось тут росла велика груша. Гість Тарас попросив постелити йому під цією грушею. Унизу котив свої води Слаута, а далі маячила Хортиця. Кажуть, Шевченко все дивився на острів, розпитував нешекебінців

про козацтво і сам багато розповідав, гнівно говорив про царицю Катерину, яка зруйнувала козацьке гніздо.

А наступного дня гість поплив на острів. За весла сів молодий хлопець. Із хвилюванням наближався Тарас до Хортиці. Сльози блищали на його очах. Він зійшов на берег славної козацької вольниці... Десь унизу залишився човен. Шевченко попрохав хлопця плити край берега, а сам пішов угору, оглядаючи довкола священну хортицьку землю 22. [16, с. 388].

Що ж побачив Тарас на Хортиці? Шевченко застає тоді ще в незмінному стані високу північну і середню частину Хортиці, без електромереж, мостових переходів, стихійних селищ. Бачив він хортицькі кургани, які у своїх творах називав «козацькими могилами». Тоді ще на острові височіло 129 курганів, як засвідчує дослідник Я. Новицький, збереглася система фортифікаційних укріплень, валів, редутив, які було споруджено з властивим козацтву умінням використовувати форми рельєфу, особливості природного матеріалу. Безумовно, хортицьку рибалки й лоцмани – потомки чубатого лицарства, водили поета до порослих тереном укріплень, які в народній пам'яті про козацтво були пов'язані з гетьманом Д. Вишневецьким, Я. Шахом, П. Сагайдачним, Б. Хмельницьким, П. Дорошенком, І. Сірком [8, с.90].

1843 рік. 68 років минуло відтоді, як лишили її козаки. Першим володарем Хортиці став Григорій Потьомкін, фаворит цариці, який, отримавши її у подарунок, розвів тут фруктові сади, планував побудувати палаци з фонтанами, але відмовився від своїх планів і, віддавши острів у казну, звідси поспішно виїхав. У 1789 році тут з'явилися меноніти і заснували колонію. Прожили анабаптисти на острові 130 років, аж до початку 20 ст., отже Тарас Григорович саме їх і застав на козацькому острові. Садиби німецьких колоністів буйно зеленіли, там лунала чужа мова.

За переказами, Шевченко обходив острів увесь. Блукав стежками, піднімався на високі могили, ходив між похиленими хрестами козацького кладовища, зарослого бур'янами, ковтав гіркі сльози, стискав кулаки від розпачу і гніву на царицю, яка віддала святиню чужинцям. Народна пам'ять стверджує, що під час

відвідин Т.Г. Шевченком Хортиці у 1843 році він особливо довго блукав саме північно-східною його частиною. «Стежиною Тараса» до цього часу називають запоріжці той відтинок дороги (нині там облаштовано туристичний маршрут Національного заповідника «Хортиця» під такою ж назвою).

...Від Булатів Шевченко поїхав до Олександрівська на ярмарок. Як свідчить Дмитро Булат, перебуваючи в Олександрівську, Тарас зупинився у родині Яценків, котра мешкала на вулиці Базарній, яку тепер знаємо як вулицю Анголенко. Родині Яценків Т.Г. Шевченко теж залишив Кобзаря. Один із Кобзарів віднайшли після громадянської війни. А. Солонський розповідає, як один мешканець м. Олександрівська О. Жирович на ринку натрапив на «Кобзар» 1840 р. видання, який серед інших книжок продавала старенька жінка, вона розповіла, що цей «Кобзар» зберігався у Яценків. О. Жирович придбав «Кобзаря» і передав його в Запорізький обласний краєзнавчий музей [10].

З Олександрівська Тарас Григорович подався на місця козацьких вольностей – в напрямку Нікополя, Капулівки, Покровського.

У 1844 р., через рік після гостин на Запорожжі в листі до Я. Кухаренка так сформулював свої враження: *«Був я уторік на Україні. І на Хортиці, і скрізь був і все плакав... сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями, щоб вони переказилися»* [13, с. 34]. Відгомін зустрічі з Хортицею зустрічаємо в поезії Шевченка, де мають місце вже опосередковані згадування. Насамперед, це вірш «І мертвим, і живим, і ненародженим...»: *«І на Січі мудрий німець Картопельку садить...»* [12, с. 329]. Беручи до уваги розглянутий раніше контекст вживання Хортиці у віршах Тараса Шевченка, а також факт безпосереднього знайомства з островом, бачимо, що і у даному випадку з островом Хортиця ототожнюється як Запорожжя, так і Січ. На жаль, у самого Шевченка не знаходимо жодного рядка про перебування на острові. Не збереглось і жодного малюнка, зробленого ним на Хортиці. Чому? Побачене і почуте так вибило митця з робочого ритму? Адже він мріяв про мальовничу Україну, а тут побачив... колонізований край.

Запорізький письменник Петро Ребро, який багато років досліджує тему «Шевченко і Запоріжжя», вважає, що подорож Шевченка на Запорожжя – одна з найважливіших сторінок у життєписі Великого Кобзаря, Адже зустріч із запорізькою дійсністю, яка так контрастувала з мріями поета, глибоко вразила його і мала виключне значення у формуванні революційно-демократичних поглядів Т. Шевченка [6, с. 23]. Дмитро Павличко, який очолював письменницьку делегацію на відкритті Шевченківського свята в Запоріжжі у 1987 р., аргументовано заявив: «Якщо плоть Шевченкова народжена кріпачкою в Моринцях на Черкащині, то його дух народжений і виплеканий хортицькою свободою, запорозькою демократичністю, непокорюю і болістями народного лицарства». «Шевченко духом – запорожець», – запевняє Петро Ребро. І родом він козак, адже коріння Шевченкового роду (і по лінії батька, і по лінії матері) сягає в Запорозьку Січ, як повідомляють його нащадки та шевченкознавці, це засвідчується Козацьким Реєстром 1649 р. Петро Ребро ви-

словив дуже сміливе міркування. Поховавши Т. Шевченка на Чернечій горі, ми вважаємо, що цілком задовольнили волю поета. Справді, звідси видно і «лани широкополі, і Дніпро, і кручі». Але ж Кобзареві ще хотілося «чути, як реве ревучий». Ревучий – це Дніпро. А ревів він у порогах, тобто під Запорожжям, у царстві Діда-Ненаситця. Чи не тут мріяв знайти свій останній притулок геніальний український поет? Одна думка про це сповнює нашу душу гордістю за наш край, що так зачарував Шевченка.

На Запоріжжі пам'ятають Шевченка як співця козацької історії, вшановують його у мистецьких творах. Національний заповідник «Хортиця», як і вся Україна, готується гідно відзначити у 2014 році 200-ту річницю з дня народження Т.Г. Шевченка. До славної дати плануємо встановити в парку ім. Т.Г. Шевченка, закладеному на Хортиці за ініціативи місцевої інтелігенції на чолі з П. Ребро в 1964 році, коли святкували 150-ту річницю, скульптурну композицію, що буде відображати зв'язок поета з легендарним островом.

Джерела та література

1. Горина О. Великий поет на Запорожжя (по архивним матеріалам) // Запорізька правда. – 1961. – 2 березня.
2. Завгородній Ю. До витоків відродження давньої святині: Тарас Шевченко і острів Хортиця (вступна частина) // Матеріали III науково-практичної конференції «Історія запорозького козацтва в пам'ятках та музейній практиці». – Запоріжжя, 2008. – С. 167-171.
3. Кирилюк Є.П. Тарас Шевченко. Життя і творчість. Вид. друге, доповн., переробл. – К.: Держвидав, 1964. – 650 с.
4. Косарик Д. Життя і творчість Т. Шевченка. – К.: Радянський письменник, 1955. – 389 с.
5. Прицак О. Шевченко – пророк. – К., 1993. – 39 с.
6. Ребро П.П. Т. Шевченко і Запоріжжя: Доповіді, статті, вірші, хроніка. Книга друга. – Запоріжжя: «Байда», 2007. – 120 с.
7. Сокульський А. Культурний феномен Хортиці. Тарас Шевченко і Хортиця. // Сокульський А.Л. Козацька Хортиця: Монографія. – Запоріжжя: КПУ. – С. 467-490
8. Сокульський А. Тарас Шевченко і Хортиця – рівновеличні доміанти української духовності / А. Сокульський // Шевченко В. Корінь і крона. – Запоріжжя, 2000. – С. 86-93
9. Сокур А. Сімейні перекази Булатів про перебування Тараса Шевченка в селі Вознесенці та на о. Хортиця 1843 року: рукопис.
10. Солонський А. Тарасова стежка / А. Солонський // Запорізька правда. – 1968. – 23 червня.
11. «Тарас Шевченко і Запорозький край»: збірка документів // упорядники Л.Бортникова, О. Ігнатуша, О. Тедеєв. / ДА Зап. обл. – 118 с.
12. Шевченко Т.Г. Кобзар. Повна збірка. – Харків: Видавничий дім Школа, 2005. – 685 с.
13. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів. У десяти томах Т. 6: Замітки. Статті. Листи. – К.: Видавництво АН УРСР, 1957. – 589 с.
14. Шевченко Т.Г. / Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К.: Генеза, 2002. – С. 553-556.
15. Шевченківський словник. В двох томах. – К.: Головна редакція УРЕ, 1978. Т. 2. – 410 с.
16. Чабаненко В.А. Січова скарбниця: Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці. – Запоріжжя, 1999. – 392 с.
17. Запорожжя в поезії Т.Г. Шевченка. – Катеринослав: Типографія губернського земства, 1912. – 1+58 с.

Светлана Моисеенко

Пребывание Т.Г. Шевченка в Запорожском крае

Освещается одна из страниц биографии Т.Г. Шевченка во время первого путешествия на Украину в 1843 г. Приводятся фольклорный и краеведческий материалы, связанные с посещением Шевченка о. Хортица, г. Александровска, днепровских порогов. Показана связь Шевченка с запорожским краем. На примерах поэтических произведений Кобзаря иллюстрируется его восприятие о. Хортица как очага казацкой вольницы.

Ключевые слова: путешествие, казацкая история, о. Хортица, Запорожская Сечь, тема, творческое наследие, предания, краеведы, память.

Svetlana Moiseenko

T. G. Shevchenko's stay in the Zaporozhyan region

The article deals with the biography of T.G. Shevchenko during the first journey to Ukraine in 1843. The folklore, geographical and cultural materials connected with T. Shevchenko's visit to the Khortytsya Island, Aleksandrovsk city, and the Dnieper rapids are given in the article. The connection of T. Shevchenko with the Zaporozhyan region is displayed. His perception of the Khortytsya Island as home and hearth of the Cossack liberties is illustrated by means of his poems.

Key words: journey, Cossack history, Khortytsya Island, Zaporozhyan Sich, theme, creative heritage, legends, experts in local history, memory.

Додаток

«Стежина Тараса» – один із туристичних маршрутів заповідника.

У планах співробітників заповідника «Хортиця» встановити скульптурну композицію «Кобзар на Хортиці» у парку ім. Т.Г. Шевченка (о. Хортиця)

Однією із цих хортицьких стежок блукав Тарас Шевченко у 1843 році.